

Din Felsefesi Açısından Spinoza'nın Tanrı Tasavvuru

Spinoza's Conception of God in Terms of the Philosophy of Religion

BURÇAK GÜNCE ÇÖMLEKÇİ

Ankara Yıldırım Beyazıt University

Received: 10.10.2020 | Accepted: 29.03.2021

Abstract: Spinoza appears as a philosopher who has been discussed due to his thoughts in the history of philosophy, which is not fully understood, and therefore has not found a place in the history of philosophy. But Spinoza's thoughts gain importance with recent studies, which has done by contemporary researchers. Therefore, to understand and enlighten Spinoza's views, via his works, it is necessary to explain his discussions and his opinions in a holistic approach. If we resemble the history of philosophy as a river, Spinoza, who is born and grown in this river of knowledge, expressing his own ideas in that river and enriching the river with his thoughts, was influenced by the previous philosophers and also, he affects next philosophers. As a matter of fact, Spinoza's *Ethics*, where Spinoza expresses his own ideas clearly and writes them with his own method, undoubtedly has an important place in understanding the continuity of the history of philosophy. *Ethics*, which was written as "Demonstrated in Geometrical Order and Divided into Five Parts", gives the reader various clues about his thought method. We will examine in this article the concepts of substance, God, attribute, attitude and modus in the philosophy of Spinoza based on Spinoza's *Ethics*. Then, we will study Spinoza's accounts on God in terms of the philosophy of religion.

Keywords: Substance, God, attribute, attitude, pantheism, panentheism.

1. Ontolojiden Hareketle Tanrı'ya Varış: Spinoza

Genel olarak Spinoza'nın eserlerine bakıldığında görülmektedir ki o Etika adlı eseri dışında hiçbir eserinde varlık ve cevher konularına değinmemiş, bunlar hakkında sınıflandırmada bulunmamıştır. Bu bağlamda diğer eserlerinden farklı olarak ele alınması gereken Etika; içinde tanımlar, açıklamalar, aksiyomlar, önermeler, kanıtlamalar ve şerhler bulunması bakımından Spinoza'nın felsefesini anlamak için bir başyapıt niteliği taşımaktadır. Eserdeki bu biçimsel özelliklerinin yanı sıra Spinoza, Etika eserinde var olanları sınıflandırmakta ve kendi felsefi görüşünü yaptığı bu sınıflandırma ışığında ortaya koymaktadır. Nitekim bu sınıflandırma Etika'nın ilk bölümü olan, "Tanrı Hakkında" olarak isimlendirilen kısımda kendini en yalın haliyle göstermektedir. Çünkü Spinoza eserin bu bölümünde var olanlar üzerinden bir sınıflandırma yapmıştır. Dolayısıyla burada bir ontoloji söz konusudur.

Spinoza bahsi geçen eserinde varlığın tanımından önce onu ikiye ayırarak sınıflandırma yapmıştır. Ona göre varlık sonlu, sınırlı, başka bir neden ile sınırlanabilen, başka bir şey sebebiyle var olan ve sonsuz, sınırsız, başka bir neden ile sınırlanılmadan doğrudan kendi başına var olan ve olması için kendinden başka bir sebebe ihtiyaç duymayan varlık olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu ayırmadan da anlaşılacağı üzere Spinoza'nın sonsuz, sınırsız, zorunlu olarak var olan, başka bir neden ile sınırlanılmadan kendi başına var olan ve var olması için kendinden başka bir sebebe ihtiyaç duymayan varlık olarak sınıflandırdığı cevhere karşılık gelmektedir. Nitekim O, Etika eserinde yaptığı 6.Tanım ile bunu gözler önüne sermektedir. "Mutlak olarak sonsuz bir varlığa yani sonsuz sıfatları olup başsız ve sonsuz özü bu sonsuz sıfatlarında her biriyle ifade edilmiş cevhere Tanrı diyorum." (Spinoza, Geometrik Düzene Göre Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Olan Etika, 2016) ifadesinden de anlaşılacağı üzere O, mutlak sonsuz olarak tanımladığı cevhere "Tanrı" diyerek bir isim atfetmekte ve bunu yaparken herhangi niceliksel ve niteliksel bir ayırmda bulunmamaktadır. Bir başka deyişle Spinoza'ya göre cevher ve Tanrı aynı şeydir.

Cevheri tanımlayarak, Tanrı'ya cevher diyen Spinoza için varlık tasnifindeki ikinci kısımda yani sonlu, sınırlı, başka bir neden ile sınırlanabilen, başka bir şey sebebiyle var olan ve tasarlanan olarak tanımladığı noktada

tavır söz konusudur. Ona göre var olan her şey cevherin tavrıdır. Nitekim Spinoza bahsi geçen eserde tavrı “cevherin duygulanışı, kendi kendisinde değil, başka bir şeyde var olan ve ancak bu başka şey yardımıyla tasarlanan”(Spinoza, Geometrik Düzene Göre Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Olan Etika, 2016) olarak ifade etmiştir. Bu noktada onun tavrı dediği başka bir sebep yardımıyla biçimlenen varlıklardır. Bir başka deyişle tavrı; kendi kendisinin nedeni olmayan, kendi kendisiyle tasarlanamayan, özü varlığını kuşatmayan, kendi başına var olamayan, kendinde olmayan varlıktır. Dolayısıyla tavrıların anlaşılması, idrak edilmesi ancak başka bir neden vasıtasıyla olmaktadır. Bu bağlamda Güneş ve Güneş ışınları tavrı ve cevher hususunda konuyu biraz daha aydınlatacak bir metafor olarak kullanılabilir. Güneş cevher, ondan gelen Güneş ışınları ise tavrıdır. Tavrıların tanımına göre bu metaforu yorumlayacak olursak Güneş ışınları kendi başlarına idrak edilemezler, anlaşamazlar. Dolayısıyla Güneş ışınlarının yani tavrıların idrak edilmesi ve anlaşılması ancak Güneş yani cevher sayesinde meydana gelmektedir. Bu bağlamda denilebilir ki tavrıların anlaşılması ve idrak edilebilmesi ancak ve ancak cevherin anlaşılmasına bağlıdır. Çünkü cevherin duygulanışı olan tavrılar yalnızca cevher yardımıyla tasarlanan şeylerdir.

Cevher ve tavrı tanımlarından sonra Spinoza Etika adlı eserinde Tanrı olarak nitelendirdiği cevherin bölünüp bölünemeyeceği konusunu da tartışmıştır. Nitekim cevherin bölünebilirliği düşünüldüğünde akıllara cevherden ayrılan parçaların cevher özelliği taşıyıp taşımayacağı sorusu gelmektedir. Bu konu hakkında Spinoza 13. Önermede (Spinoza, Geometrik Düzene Göre Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Olan Etika, 2016) ve ardından yaptığı kanıtlamada sonsuz, sınırsız, zorunlu olarak var olan olarak tanımladığı cevherin bölünemeyeceğini ve sebeplerini ortaya koymuştur. Nitekim Spinoza konuyla ilgili yaptığı 13. Önermenin kanıtlanmasında “eğer cevher bölünebilseydi, cevher parçalarının da cevherle aynı özelliğe sahip olması yani sonsuz, sınırsız, başka bir neden ile sınırlandırılmadan doğrudan kendi başına var olan ve olması için kendinden başka bir sebebe ihtiyaç duymayan varlık olarak cevherle aynı tabiata sahip olması gerekirdi. Bu ise cevherin tanımına aykırı olacaktır.” (Spinoza, Geometrik Düzene Göre Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Olan Etika, 2016) ifadesine yer vermiştir. Bu noktadan hareketle görül-

mektedir ki Spinoza için bu özelliklere sahip tek bir cevher vardır.

Parçaların cevherle aynı özelliğe sahip olmaması durumunda ise mutlak, zorunlu, sınırlı, sonsuz cevherin, tanımı gereği ortadan kalkacağını belirtip bu bağlamda da cevherin hiçbir parçası hakkında bilgi elde etmenin mümkün olmadığını dile getirmiştir. (Spinoza, Geometrik Düzene Göre Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Olan Etika, 2016) Dolayısıyla Spinoza'ya göre cevher bölünemezdir. Bu bakımdan Spinoza'nın cevher anlayışını monizm olarak değerlendirmek çok da yanlış olmayacaktır. Çünkü ona göre “zorunlu olarak yalnızca tek bir cevher” (Arıcan, Panteizm, Panenteizm ve Ateizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı, 2015) mevcuttur. Bu ise Tanrı'dır.

Spinoza'nın Tanrı anlayışıyla ilgili bir diğer konu ise Tanrı'nın her şeyin sebebi olmasıdır. Din felsefesi açısından ele alındığında Spinoza'nın Tanrı görüşünün tartışılması ve ortak bir kaniya varılamamasının temelinde de bu ifade yer almaktadır. Bu çerçevede Spinoza'nın felsefi sistemi E.E. Harris, Pereboom ve Pollock tarafından panteizm olarak adlandırılırken, W.Windelband tarafından matematiksel panteizm, Sarah Hutton tarafından materyalistik panteizm, Mr. Fiske tarafından kozmik teizm olarak isimlendirilmiştir. (Kılıç & Reçber, 2014) Ayrıca Çetin Balanuye, Spinoza'nın felsefi sistemini içkinlik kavramı altında ele alırken (Balanuye, 2012), Musa Kazım Arıcan, Spinoza teolojisindeki içkinlik ve aşkınlık problematiğini “panteizm ve panenteizm” kavramları çerçevesinde incelemektedir. Bu bağlamda Musa Kazım Arıcan, panteizmin “Her şey Tanrı'dır.” panenteizmin ise “Her şey Tanrı'dandır.” doktrinlerini hatırlatarak, Spinoza'nın Natura Naturans/Natura Naturata ayrımlarına dikkat çekerek, onun felsefi sisteminin panenteizm olarak değerlendirilmesinin daha uygun olacağını belirtmiştir. (Arıcan, Spinoza Felsefesi Üzerine Yazılar, 2015) Cemal Bâli Akal ise Spinoza'nın “hiçbir zaman panteist bir düşünür olarak” (Akal & Ergün, 2011) tanımlanamayacağını ifade ederken Curley, (Kılıç & Reçber, 2014) Spinoza'nın Kısa İnceleme eserinde yaptığı Natura Naturans ve Natura Naturata ayrımına dikkat çekerek Spinoza'nın panteist olamayacağını savunmuştur. Söz edilen eserde Natura Naturans, cevheri yani Tanrı'yı ifade ederken, Natura Naturata cevherin yani Tanrı'nın tavırlarını ifade etmektedir. (Spinoza, Kısa İnceleme, 2015). Bu sebeple Tanrı ile âlem arasında herhangi bir özdeşlik mevcut olmadığı

için Spinoza'nın panteist olduğu söylenememektedir. Ayrıca Spinoza Oldenburg'a yazdığı 73. Mektupta (Spinoza, Mektuplar, 2014) Tanrı ile âlemi özdeş görenlerin yanılğıda olduğunu belirtmekte ve kendi kitaplarının içeriğini bu şekilde yorumlayan insanları da 'baş belası' kimseler olarak nitelendirmektedir. Dolayısıyla tüm bu görüşler ve tartışmalar ışığında, Spinoza'yı bir de kendi eserlerinden ve söylediklerinden hareketle bütüncül bir bakış açısıyla, eserleri arasındaki düşünce bağlarını kurarak yeniden okumanın yaygın kanının aksine farklı bir bakış açısı oluşturacağı kanaatindeyim. Bu bağlamda Spinoza'nın Tanrı tasavvurunun panenteizm olarak değerlendirilmesinin birçok unsur sebebiyle daha doğru olduğu gözler önüne serilmiş olacaktır.

Spinoza'nın Etika'sındaki 15. önerme onun Tanrı tasavvurunu doğru kavrayabilmek açısından önem arz etmektedir. Nitekim 15. Önerme de "Var olan her şey Tanrı'da vardır ve Tanrı olmadan hiçbir şey var olamaz ve tasarlanamaz." (Spinoza, Geometrik Düzene Göre Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Olan Etika, 2016) ifadesinden anlaşılacağı gibi Spinoza'ya göre var olan her şeyde Tanrı geçici sebep değil içkin sebeptir. Yani Spinoza'nın Tanrısı var olanların meydana gelmesindeki sebeptir. Dolayısıyla Tanrı evrende içkindir. Bu noktadan hareketle var olan her şeyin sebebi olan, sonsuz, sınırsız, mutlak zorunlu olarak ve başka bir neden ile sınırlandırılmadan, doğrudan kendi başına var olan ve olması için kendinden başka bir sebebe ihtiyaç duymayan Tanrı, bir başka ifade ile cevher, ezelidir. Dolayısıyla cevherin sıfatları da ezelidir. 19. önermede bunu ortaya koyan Spinoza, bu önermesinde cevherin tanımı ve tabiatı gereği ezeli olmağı beraberinde getirdiğini ve dolayısıyla sıfat dediğı şeyin Tanrı'nın veya cevherin özünü meydana getiren her şey olduğunu ifade ederek kanıtlamıştır. Yani daha açık bir şekilde ifade edecek olursak Spinoza'ya göre Tanrı, cevher tabiatı gereği ezelidir ve Tanrı'nın sıfatları deyince O, tanrısal cevherin özünü ifade eden her şeyi anlamaktadır ve cevhere ait olan her şey sıfatlarda da bulunmalıdır (Spinoza, Geometrik Düzene Göre Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Olan Etika, 2016). Dolayısıyla Tanrı'da veya cevherde bulunan her ne varsa sıfatlarında da bulunmak zorundadır. Çünkü Spinoza'ya göre sıfat cevherin özünü ifade eden her şeydir. (Spinoza, Geometrik Düzene Göre Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Olan Etika, 2016) Bu bağlamda sıfatlar cevherin ya da Tanrı'nın ezeli var-

lığını da ifade etmektedir. Bu çerçeveden bakıldığında Spinoza'nın Tanrı tasavvurunun Etika eserinde özellikle vurguladığı “her şey Tanrı'dadır” başka bir ifade ile “var olan her şey Tanrı'dandır, her şey Tanrı yani cevher sayesinde tasarlanabilir” ifadesi doğrudan doğruya bir ulûhiyet anlayışı olan panenteizmin tanımıdır. Bu noktadan hareketle yapılan cevher ile tavır, sonlu ile sonsuz ayrımları göz önünde bulundurularak onun sistemini panteizm olarak ifade etmek mümkün değildir.

Genel olarak bakıldığında cevher ve sıfat kavramlarını bir bütünlük içinde ele alan Spinoza, sıfatları cevherin özü olarak algılamaktadır. Tavır ise cevher ile tasarlanan diğer bir ifadeyle başka bir nedene bağlı olarak meydana getirilen her şeydir. Bu noktada şu anlaşılmalıdır ki Spinoza'da Tanrı sıfatları bakımından aynı zamanda bu evrende aşkındır. Çünkü O, Teolojik-Politik İnceleme'sinde Tanrı'nın ne istirahat, dinlenme ne de belirli bir yerde olduğundan bahsetmiştir. Spinoza'ya göre Tanrı sonsuzdur ve tüm mükemmellikleri içinde bulunduran ve barındırandır. (Spinoza, Teolojik Politik İnceleme, 2011)

2. Spinoza'nın Tanrı Tasavvuru

Spinoza'nın düşüncelerinin berraklaştırılması ve tam olarak anlaşılması için öncelikle onun Tanrı anlayışının ele alınması gerekmektedir. Çünkü her konunun merkezinde olan Tanrı anlayışı gözden kaçırıldığında ve iyi analiz edilmediğinde Spinoza'nın yanlış anlaşılmasına kapı aralanmakta ve nitekim yapılan çalışmalar da bunun birçok örneğini gözler önüne sermektedir. Dolayısıyla Spinoza'nın kendi eserlerinden yola çıkarak onun tasavvur ettiği Tanrı anlayışı analiz edilmeli ve ilgili konular bu bağlam içerisinde değerlendirilmelidir.

Nitekim daha önce de Spinoza'nın felsefesinin panteizm, matematiksel panteizm, materyalistik panteizm ve kozmik teizm olarak (Kılıç & Reçber, 2014) isimlendirildiğinden bahsetmiştik. Bu noktada tüm sayılan isimler Spinoza'nın Natura Naturans ve Natura Naturata ayrımından ve Tanrı'nın başka bir deyişle Cevher' in zorunlu olarak var olmasının getirdiği hürriyet probleminden yola çıkarak bu tezlerini desteklemişlerdir. Lakin Spinoza “Natura Naturans derken kendinden başka bir şeye gerek duymaksızın salt kendisi vasıtasıyla açık ve net biçimde kavradığımız bir varlığı, yani Tanrı'yı kastediyoruz.” (Spinoza, Kısa İnceleme, 2015) ifadesini

kullanmıştır. Dolayısıyla Spinoza'nın Natura Naturans'ı, Yaratıcı Doğa'yla, Tanrı'yla, Cevher'le özdeşdir. Natura Naturata dediği ise Yaratılmış Tabiat, Yaratılmış Doğa anlamına gelmekte ve kendi içinde tümel ve tikel, olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. (Spinoza, Kısa İnceleme, 2015) Bir başka ifade ile Natura Naturata'nın külli, genel ve cüz'i, özel olarak isimlendirebileceğimiz iki kısmı bulunmaktadır. Bu bağlamda tümel, külli yani genel olan kısmı cevhere, Tanrı'ya bağlı bulunan bütün tarzları ve tavırları kapsamaktayken tikel, cüz'i yani özel olan kısmı ise genel tavırların meydana getirdikleri bütün özel, tekil şeyleri kapsamaktadır. (Spinoza, Kısa İnceleme, 2015). Natura Naturata'nın külli kısmı dolaysız olarak Tanrı tarafından meydana getirilmiştir ve Tanrı'ya bağlı olan tarzlarıdır, tavırlardır. Dolayısıyla burada Tanrı ve tavır, Yaratıcı Doğa ve Yaratılan Doğa, tümel ve tikel, külli ve cüz'i ayrımı yapılmıştır. Bu bağlamda Spinoza'nın kullandığı Yaratıcı Doğa (Natura Naturans) ve Yaratılan Doğa (Natura Naturata) kavramları onun panteist olarak algılanmasına yol açan bir etken olarak gösterilse de içeriklerine dikkat edildiğinde durumun farklı olduğu anlaşılacaktır.

Spinoza'nın felsefesini bir çeşit panteizm örneği olarak kabul eden yorumcular Natura Naturans ve Natura Naturata ayrımından sonra Tanrı'nın "zorunlu" olarak var olmasının yaratmasındaki hürriyet konusuyla çeliştiğine dikkat çekerek tezlerini savunmuşlardır. (Kılıç & Reçber, 2014) Bu bağlamda Tanrı'nın yaratmasındaki hürriyet Spinoza'nın kritik konusu olan zorunluluk ve Tanrı arasındaki ilişkiyle açıklanabilmektedir. Nitekim Spinoza Etika adlı eserinde Tanrı'nın, kendi tabiatının gereği olarak hiçbir şeye bağlanmadan hareket ettiğini ve bu sebepten dolayı hür olduğunu dile getirmiş (Spinoza, Geometrik Düzene Göre Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Olan Etika, 2016) ve zorunluluk derken var olanların var olabilmesi için Tanrı'ya ihtiyaç duyduğunu dolayısıyla da Tanrı olmadan hiçbir şeyin var olamayacağını ve düşünülmemeyeceğini bu husustan dolayı Tanrı'nın zorunlu olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca var olanların zorunlu olarak Tanrı'dan çıkması konusunda ise kast ettiği onların Tanrı tarafından belirlendikleri ve Tanrısız hiçbir şeyin tasarlanamayacağı, düşünülmemeyeceği ve idrak edilemeyeceğidir. (Spinoza, Geometrik Düzene Göre Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Olan Etika, 2016) Görülüyor ki Spinoza, bahsettiği tüm konuları Tanrı'yı merkeze alarak ve Tanrı'dan hare-

ketle temellendirmeye çalışmıştır. Yukarıda değinilen hususlar göz önüne alındığında Spinoza'nın Tanrı tasavvurunu iyi analiz etmek ve eserlerinden yola çıkarak bütüncül bir bakış açısıyla onun felsefesini doğru anlamak gerekmektedir. Aksi takdirde Spinoza hiçbir zaman doğru olarak anlaşılamayacak ve ilgili kişilerce çeşitli kategorilere konulacaktır.

Spinoza'nın Tanrı tasavvurunu anlayabilmek adına öncelikle onun Etika adlı eserinde “Yaratıcı Tabiat deyince Tanrıyı anlamak gerekir” (Spinoza, Geometrik Düzene Göre Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Olan Etika, 2016) ifadesini ve Kısa İnceleme eserindeki Natura Naturans ve Natura Naturata ayrımlarını hatırlamak gerekmektedir. Çünkü Spinoza, Etika'nın 29.Önermesinin açıklamasında , “Yaratıcı Tabiat yani Natura Naturans deyince kendi başına var olan ve kendi başına tasarlanan şeyi, ezeli ve sonsuz özü ifade eden cevherin sıfatlarını ya da (14. Önermenin sonucu ve 17. Önermenin 2. Sonucu),hür neden olarak göz önüne alınması bakımından Tanrıyı anlamak gerekir” (Spinoza, Geometrik Düzene Göre Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Olan Etika, 2016) ifadesine yer vermiştir. Bu konuyla ilgili olarak Spinoza'nın Kısa İnceleme'sine baktığımızda ise Natura Naturans ve Natura Naturata başlıklı iki kısım karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda bahsi geçen her iki eser göz önüne alındığında Spinoza'nın Natura Naturans ile kastettiği her şeyin sebebi olan, sonsuz, sınırsız, mutlak zorunlu olarak ve başka bir neden ile sınırlandırılmadan, doğrudan kendi başına var olan ve olması için kendinden başka bir sebebe ihtiyaç duymayan Tanrı iken, Natura Naturata dediği var olmak için başka bir sebebe ihtiyaç duyan, sonlu, sınırlı olan cevherin tavırlarına karşılık gelmektedir. (Spinoza, Kısa İnceleme, 2015) Söz konusu olan kavramların açıklanması panteist olarak düşünülen Spinoza'nın görüşleri itibariyle panenteizme daha yakın olduğunu ortaya koyacak hususlardan yalnızca bir tanesidir.

Genel olarak bakıldığında Natura Naturans, cevhere yani Tanrı'ya karşılık gelmekte (Spinoza, Kısa İnceleme, 2015) iken Natura Naturata tavırlara (Spinoza, Kısa İnceleme, 2015) karşılık gelmektedir. Dolayısıyla Yaratıcı Tabiat, var olmak için hiçbir sebebe ihtiyaç duymayan, sonsuz, sınırsız, zorunlu ve mutlak iken Natura Naturata ise tasarlanması ve var olması için sebebe ihtiyaç duyan, sonlu, sınırlı ve mümkün tüm varlıkları ifade etmektedir. Bu bağlamda görüyoruz ki Spinoza için varlık, Natura

Naturans ve Natura Naturata olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İlk kavramda özü varlığını kuşatan Tanrı yani Cevher ve var olması zorunlu tek cevher söz konusu iken ikinci kavramda özü varlığını kuşatmayan tavırlar, Tanrı tarafından yaratılmış varlıklar dolayısıyla yaratıcı dışında diğer tüm varlıklar kastedilmektedir.

Natura Naturata, Tanrı sayesinde meydana gelen ve Tanrı'nın yarattığı varlıkları ifade ederken Natura Naturans ise Spinoza'nın Etika'sında da belirttiği üzere kendi başına var olan ve tasarlanan şeyi, cevherin sıfatlarını ve hür neden olarak göz önüne alındığında ise Tanrıyı anlamak gerektiğini ifade etmiştir. (Spinoza, Geometrik Düzene Göre Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Olan Etika, 2016) Bu noktada Spinoza'da hür neden, hiçbir baskı altında kalmadan, kendi tabiatı gereği tesir eden anlamında kullanılmaktadır. Bu bağlamda Spinoza'ya göre Tanrı dışında kendi tabiatının zorunluluğu ile var olan başka bir neden yoktur. (Spinoza, Geometrik Düzene Göre Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Olan Etika, 2016)

Görüldüğü üzere Spinoza'nın düşünce sistematğinde sonsuz, zorunlu, özü varlığını kuşatan, yaratıcı, Tanrı yani ve sonlu, zorunsuz, özü varlığını kuşatmayan, yaratılan yani tavırlar ayrımı söz konusudur. Bu bağlamda Spinoza Natura Naturans ve Natura Naturata ayrımını yaparak bu hususu daha da ön plana çıkarmıştır.

Sonuç olarak Spinoza'nın yaptığı Natura Naturans ve Natura Naturata yani Yaratıcı Tabiat ve Yaratılan Tabiat olarak adlandırılan ayrımı, ilk okumada onun tabiat ile Tanrı'yı bir ve aynı şey olarak kabul ettiğine yani panteist olarak algılanmasına kapı aralamış olsa da detaylı incelemeler ve kapsamlı okumalar sonucunda Spinoza'nın oluşturduğu Tanrı tasavvurunun her şeyin Tanrı'dan ve Tanrı nedeniyle var olmasına yani Panenteizmin temel doktrinine daha yakın olduğu açık bir şekilde görülecektir.

3. Panteizm ve Panenteizm Bağlamında Din Felsefesi Açısından Spinoza'nın Tanrı Tasavvuru

Yaygın görüşlere bakıldığında Spinoza'nın genelde Panteist olduğu savunulmaktadır. Sayılan isimlerin dışında aynı zamanda A. Kadir Çüçen (Çüçen, 2012) ve Mehmet S. Aydın da (Çüçen, 2012) eserlerinde Spinoza'yı panteist olarak nitelendirip onun felsefesini bu bağlamda ele almışlardır.

Bu noktada Spinoza'nın Tanrı ile âlemi özdeş kabul ettiğine dair Spinoza'ya atfedilen bir husus söz konusudur. Bunun sebebi ise Spinoza'daki Tanrı'nın iradesi ve özgürlüğü meselesidir. Bu noktanın aydınlatılmasındaki kilit unsur düşüncelerin atfedilmiş olduğu Spinoza'dır.

Spinoza'nın felsefi sistemine baktığımızda var olan her şeyin Tanrı tarafından belirlenmiş ve zorunlu olarak Tanrı'dan çıkmış olduğunu görüyoruz. Bu ifade dikkate alındığında Spinoza'nın Tanrı anlayışında hürriyetten ve iradeden bahsedilemeyeceği kanısına varılabilir. Ama Spinoza'nın zorunluluktan ne kast ettiği dikkate alındığında ona atfedilen iddiaların aslı olmadığı kanıtlanmış olacaktır. Nitekim Spinoza var olanların var olabilmesi için Tanrı'ya ihtiyaç olduğunu dolayısıyla da Tanrı olmadan hiçbir şeyin var olamayacağını ve düşünülemediğini bu sebepten dolayı da Tanrı'nın zorunlu olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca var olanların zorunlu olarak Tanrı'dan çıkması konusunda ise kast ettiği onların Tanrı tarafından belirlendikleri ve Tanrısız hiçbir şeyin tasarlanamayacağı, düşünülemediği ve idrak edilemeyeceğidir. (Spinoza, Geometrik Düzene Göre Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Olan Etika, 2016) Nitekim o Kısa İnceleme eserinin "Tanrı'nın Tüm Şeylerin Nedeni Oluşu" adlı bölümünün ilk maddesinde var olan şeylerin Tanrısız var olamayacağını ve anlamayacağını açıkça gözler önüne sermektedir. (Spinoza, Kısa İnceleme, 2015) Ayrıca var olanların zorunlu olarak Tanrı'dan çıkması, Tanrı sebebiyle tasarlanması ve Tanrı sayesinde idrak edilebilmesi aslında Tanrı'nın kendi doğası ile tesir etmesi, doğası gereği hiçbir şeye bağlı olmadan etki etmesi ve var olacak olanları kendi doğası gereği özgürce meydana getirmesi anlamına gelir. Bu noktada zorunluluk ve özgürlük kavramlarına değinmek yerinde olacaktır. İlk etapta bu iki kavram birbirleriyle taban tabana zıt görünse de Spinoza'da bu kavramlar birbirleriyle ilişkili halindedir. Nitekim Spinoza'ya göre var olan her şeyin var olma sebebi Tanrı'dır ve Tanrısız hiçbir şey tasarlamaz ve düşünülemezdir. Bu bağlamda Spinoza Tanrı'nın zorunlu olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca var olan şeylerin Tanrı'dan zorunlu olarak çıkması ise, var olanların Tanrı tarafından, Tanrı'nın isteğiyle meydana gelmeleridir. Dolayısıyla Tanrı'nın doğası gereği hiçbir şeye bağlı olmadan etki etmesi ve var olacak olanları kendi doğası gereği özgürce meydana getirmesi anlamına gelir. Bu bağlamda Spinoza'ya göre hür neden yalnızca Tanrı'dır çünkü kendi tabiatının zorunlulu-

ğu ile yalnız Tanrı vardır ve yalnızca Tanrı tabiatının zorunluluğuyla tesir eder. (Spinoza, Geometrik Düzene Göre Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Olan Etika, 2016) Kısaca Spinoza'nın felsefi sisteminde Tanrı bilerek ve isteyerek varlıkları yaratmıştır. Ayrıca Tanrı olmadan algılanmaları ve kavranmaları da mümkün değildir. Yalnızca bu husus bile dikkate alındığında Spinoza'nın panenteist olduğunu söylemek çok da yanlış olmayacaktır.

O, Cevher-Tanrı-Tabiat kavramlarını birbirlerine özdeş olarak kullanmıştır. (Spinoza, Geometrik Düzene Göre Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Olan Etika, 2016) Lakin bu hususta onun tabiatı kastettiği Yaratıcı Tabiat yani *Natura Naturans*'tır. O her şeyin Tanrı'dan zorunlu olarak çıkması hususunda içkincidir. Lakin burada panteizmde olan bir içkinlik ve bir nevi sudur olarak nitelendirilebilecek bir yaratma söz konusu değildir. Spinoza eğer böyle bir şeyi kabul etmiş olsaydı peygamber, Tanrı, vahiy ve mucize gibi konulara Teolojik-Politik İnceleme'sinde yer vermez, bunlar hakkında konuşmazdı. Nitekim Spinoza hem Mektuplarında hem de Etika'sında "Her şey Tanrı'dadır." (Spinoza, Geometrik Düzene Göre Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Olan Etika, 2016) ifadesine yer vermiştir. Bu ise panenteizmin temel doktrindir. Her şeyin Tanrı'da olması demek her şeyin Tanrı tarafından, Tanrı sebebiyle meydana gelmesi demektir. Dolayısıyla bu ifadeden de anlaşılacağı üzere Spinoza her şeyi Tanrı'ya indirgememiş aksine Tanrı'yı her şeyin nedeni olarak görmüştür. Aksi halde Spinoza her şeyi Tanrı'ya indirgemiş olsaydı, Tanrı'yı doğayla, evrenle eş görseydi onun felsefi sistemi için tüm tanrıcılık ya da başka bir isimle panteizm denilebilirdi. Lakin Spinoza yukarıda bahsettiğimiz hususlardan olayı panenteist olarak değerlendirilmesi daha uygun bir filozoftur. Bu bağlamda var olan her şey Tanrı tarafından, Tanrı sayesinde, Tanrı'nın tasarımıyla ve Tanrı sebebiyle meydana geldiği için Tanrı meydana getirdiklerinden farklıdır. Dolayısıyla Tanrı meydana getirdiklerinden farklı olduğu için âlemle de özdeş değildir. Ayrıca Spinoza'nın Tanrı'yı her şeyin içkin sebebi olarak kabul etmesine bakılacak olursa, bu bağlamda meydana gelen şeylerin Tanrı tarafından tasarlandığı düşünüldüğünde Tanrı'nın ya da cevherin aşkın bir boyutu olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda hatırlanmalıdır ki Spinoza'da *Natura Naturans* ve *Natura Naturata*, Tanrı ve Tanrı'nın meydana getirdikleri, Cevher ve

tavırlar ya da tarzlar ayrımı bulunmaktadır. Yani Spinoza'da Tanrı ve evren ontolojik olarak birbirinden ayrıştırılmaktadır. Bu sebeple var olan her şey, tavırlar ya da tarzlar Tanrı olmadan meydana gelemez, tasarlanamazdır ve ancak cevher sayesinde anlaşılabilir. Bu bağlamda “her şey Tanrı'dadır ve bu sayede Tanrı her şeyin hem aşkın hem de içkin nedeni olmaktadır.” (Arıcan M. K., 2015) Bahsedilen hususlardan yola çıkarak Spinoza'nın eserlerine ve kendi ifadelerine bakıldığında, özellikle vurguladığı nokta ve açıkça eserinde var olan söylem “Her şeyin Tanrı'da” olduğudur. Bu bağlamda onun tasavvur ettiği Tanrı hem içkin hem de aşkındır. Ayrıca Tanrı meydana getirdiklerinden farklı olduğu için âlem ile özdeş değildir. Tüm bu konulardan dolayı Spinoza yaygın kanının aksine panenteist olarak da değerlendirilebilecek bir filozoftur.

Sonuç

Felsefi düşünce sistemini Tanrı'yı merkeze alarak oluşturan Spinoza, Din Felsefesi açısından önemli bir noktadadır. Hakkında ortaya konan çalışmalara bakıldığında genellikle panteist olarak ele alınan filozof, düşünceleri itibarıyla her zaman bir kalıba konulmak istenmiş ve bu husus sebebiyle düşünceleri tek bir boyuta indirgenmiştir. Kapsamlı bir araştırma sonucunda bile bazı önemli noktalar gözden kaçırılmış veya görmezden gelinmiştir. Bu durum sonucunda Spinoza, tam anlamıyla anlaşılammış ve zihinlerde kendine bir yer bulamamıştır. Bunlar sonucunda denilebilir ki onun panteist olarak nitelendirilmesinin sebebi genel olarak Tanrı ile âlemi özdeş kabul edip etmemesinden kaynaklanmaktadır. Bu konunun çözümlenmesi ancak onun varlık anlayışının analiz edilmesiyle mümkün olacaktır. Nitekim Spinoza, varlık alanından hareketle Tanrı tasavvurunu oluşturmuştur. Dolayısıyla onun Tanrı anlayışının temelinde varlık tasnifi vardır.

Spinoza felsefi sisteminde varlığı, cevher ve tavır olarak ikiye ayırmıştır. Bu bağlamda cevher dediği var olmak için sebebe ihtiyaç duymayan, olması zorunlu olan ve kendi başına var olan şeklinde tanımlanırken tavır dediği ise meydana gelmesi yalnızca bir sebep vasıtasıyla olan dolayısıyla var olması bir sebebe bağlı olan şeylerdir. onun cevher dediği son noktada Tanrı'ya ve Yaratıcı Tabiata karşılık gelirken Tavır dediği cevherin uygulanışlarına, Tanrı'nın tezahürlerine ve Yaratılmış Tabiata karşılık gelmek-

tedir. Bu bağlamda cevher Natura Naturans iken tavırlar Natura Naturata'dır. Dolayısıyla cevher için geçerli olan tüm özellikler aynı zamanda Tanrı ve Natura Naturans için geçerli iken tavırlar için geçerli olan tüm özellikler ise Natura Naturata için geçerlidir.

Spinoza'nın yaptığı bu ayırım bazı düşünürler için onun felsefi sisteminin panteizm olarak değerlendirilmesini gerektirirken bazı düşünürlere göre de panenteizm olarak değerlendirilmesinin kanıtıdır. Bu bağlamda Spinoza'nın Tanrı ve tabiat kavramlarını bir arada kullanması sebebiyle Tanrı ve âlemi özdeş gördüğü düşünülmekte ve onun panteist olduğu söylenmektedir. Kavramların içeriklerine bakılmaksızın bu kanıya varmak oldukça doğaldır. Yalnız kavramların içeriklerine bakıldığında ve yapılan bu ayırım bir bütün olarak ele alındığında Spinoza'nın panenteist olarak nitelendirilmesinin daha uygun olacağı ortaya çıkacaktır. Nitekim Spinoza'nın yaptığı bu ayırım içkinlik ve aşkınlık konularını beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda Musa Kazım Arıcan, Spinoza'nın eserlerinde ve mektuplarında "Her şey Tanrı'dadır. Her şey Tanrı sayesinde vardır. Tanrı-âlem özdeş kabul edilemez." (Arıcan, Spinoza Felsefesi Üzerine Yazılar, 2015) şeklindeki ifadelerine dikkat çekerek Spinoza'nın hem aşkınlığı hem de içkinliği vurguladığını dile getirmektedir.

Aşkınlık, Tanrı'nın tüm meydana getirdiklerinden mahiyet açısından farklı olması ve var olanların Tanrı tarafından, Tanrı sayesinde ve Tanrı sebebiyle var olması anlamına gelir. Meydana getirdiklerinden mahiyetçe farklı olarak Tanrı'nın kudret, iyilik ve mükemmellik gibi sıfatlara sahip olması ve bu sıfatlarıyla âlemi yönetmesi ve düzenlemesi de Tanrı'nın aşkınlığını ifade eden niteliklerdendir. Bu bağlamda Spinoza'nın tasavvur ettiği Tanrı anlayışının da bu özellikleri taşıması bakımından aşkın olduğu söylenebilmektedir. Lakin Spinoza'nın eserlerinde doğrudan doğruya Tanrı'nın âleme aşkın olduğuna yönelik bir ifade bulunmamaktadır. Bu ancak düşünürümüzün söylediklerinin bir bütün halde değerlendirilmesinden ve söylemek istediklerinden ortaya çıkan bir sonuçtur.

İçkinlik ise Tanrı'nın meydana getirdikleriyle sürekli ilişkide ve bağlantıda olması ayrıca meydana getirilen her şeyin Tanrı'ya dâhil edilmesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla meydana getirici olarak Tanrı meydana getirdiklerini kuşattığı ve çevrelediği için meydana getirdiklerinde içkinlidir. Bu husus hakkında Spinoza'nın ilgili eserlerinde Tanrı'nın aşkınlığının

aksine içkinliğine dair ifadelere doğrudan ulaşılabilir.

Bunlar sonucunda özellikle üzerinde durulan iki ulûhiyet anlayışı çerçevesinde Spinoza'nın felsefi sistemine bakılacak olursa onun felsefi sistemini panenteizm olarak değerlendirmek daha doğru bir kanıdır. O, eserlerinin hiç birinde “Her şey Tanrı’dır, Tanrı her şeydir, Tanrı ile âlem özdeşdir.” şeklinde ifadelere yer vermemiş, aksine “Her şeyin Tanrı’da olduğunu, Tanrı sayesinde meydana geldiğini ve ancak Tanrı sayesinde tasarlandığını” vurgulamış, Tanrı ile âlemi özdeş gördüğü iddia edildiğinde ise sert bir dille eleştirmiştir. Dolayısıyla O, panteizmi doğrudan doğruya savunmamış aksine bu suçlamalar karşısında tepkisini açıkça ortaya koymaktan çekinmemiştir. Ayrıca dikkatli bakılacak olursa Spinoza “Her şey Tanrı’dadır-Tanrı’dandır.” diyerek panenteizmin temel doktrinini savunmaktadır. Panenteizmde ise Tanrı hem aşkın hem de içkindir. onun düşünceleri bu doğrultuda ele alındığında okuyucuya bütünlüklü bir felsefi sistem sunmaktadır. Bu bağlamda onun söyledikleri ve söylemek istedikleri bir bütün halinde okunacak olursa tasavvur ettiği Tanrı anlayışının panenteizme daha yakın ve uygun olduğu görülecektir.

Kaynaklar

- Akal, C. B. & Ergün, R. (2011). *Kimlik Bedenin Hapishanesidir*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Arıcan, M. K. (2015). *Panteizm, Panenteizm ve Ateizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*. Ankara: Hece Yayınları.
- Arıcan, M. K. (2015). *Spinoza Felsefesi Üzerine Yazılar*. Ankara: Divan Kitap.
- Aydın, M. S. (2010). *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Balanuye, Ç. (2012). *Spinoza: Bir Hakikat İfadesi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Bayrakdar, M. (1999). Spinoza'nın ‘Natura Naturans’ ve ‘Natura Naturata’ Kavramlarının İslami Kökenleri. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40, 291-299.
- Copleston, F. (2013). *Spinoza*. (Çev. A. Yardımlı). İstanbul: İdea Yayınevi.
- Çüçen, A. (2012). *Felsefeye Giriş*. İstanbul: Sentez.
- Kılıç, R. & Reçber, M. S. (2014). *Din Felsefesi*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Spinoza, B. (2011). *Teolojik Politik İnceleme*. (Çev. M. K. Arıcan). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Spinoza, B. (2014). *Mektuplar*. (Çev. E. Ayhan). Ankara: Dost Kitabevi.
- Spinoza, B. (2015). *Kısa İnceleme*. (Çev. E. Ayhan). Ankara: Dost Kitabevi.
- Spinoza, B. (2016). *Geometrik Düzene Göre Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Olan Etika*. (Çev. H. Z. Ülken). Ankara: Dost Kitabevi.
- Yalom, I. D. (2013). *Spinoza Problemi*. (Çev. A. Ergenç). İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Yaran, C. S. (2012). *Din Felsefesine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları.

Öz: Son dönemde hakkında yapılan çalışmalarla fikirlerinin yeniden hayat bulduğu ve parladığı Spinoza, felsefe tarihinde düşünceleri nedeniyle tartışılan ve tam olarak anlaşılamayan bir filozof olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun sebebi ise hakkında yapılan tek boyutlu incelemedir. Bundan kastedilen Spinoza'nın yalnızca bir cümlesinden hareketle, o düşüncenin altında yatan fikir zemini dik-kate alınmadan, Onun hakkında, Ona ait olmayan sözlerin, Ona atfedilmesidir. Dolayısıyla bu hatanın fark edilmesi ve Spinoza'nın doğru okunması felsefe tarihi içinde önem arz etmektedir. Çünkü felsefe tarihi birbirine kenetlenmiş halkalar gibidir. Bu halkalardan bir tanesinin kopuşu tüm felsefe tarihinin kesintiye uğraması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Spinoza'yı bir nebze de olsa anlayabilmek ve onun görüşlerini aydınlatabilmek için bütüncül bir bakış ile onun tartışılan görüşlerini kendi eserlerinden yola çıkarak anlatmak gerekmektedir. Nitekim Spinoza'nın kendi düşüncelerini açıkça ortaya koyduğu ve bunu kendine has bir yöntemle kaleme aldığı Etika eseri, şüphesiz ki felsefe tarihinin devamlılığını anlamak açısından önemli bir yere sahiptir. Eserin bilinen adının Etika olmasının yanı sıra "Geometrik Düzene Göre Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Etika" şeklinde kaleme alınmış olması, eser yazılırken kullanılan metot hakkında okuyucuya çeşitli ipuçları vermektedir. Bu sebeple, bu çalışmada öncelikle Etika'dan yola çıkarak Spinoza'nın Mektuplar, Kısa İnceleme ve Teolojik-Politik İnceleme adlı eserleri bütüncül bir bakış açısıyla ele alınacak ve konuyla ilgili eserlerinden hareketle çeşitli kanıtlar sunulacaktır. Tüm bu hususlar göz önünde tutularak bu makalenin ilk bölümünde Spinoza'nın Tanrı tasavvurunun anlaşılması için öncelikle varlık tasnifi ele alınmış olup bu bağlam doğrultusunda cevher, Tanrı, tavır ve sıfat kavramlarının Spinoza felsefesindeki yeri incelenmektedir. İkinci bölümde bu kavramların Tanrı anlayışıyla ilgili bağlantısı ortaya konulmakta ve son bölümde ise panteizm ve panenteizm bağlamında

Spinoza'nın Tanrı Tasavvuru ele alınmış ve bu iki görüş üzerinden din felsefesi açısından Spinoza'nın Tanrı tasavvuru tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cevher, Tanrı, tavır, sıfat, panteizm, panenteizm.

